

СТУДИИ

БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ ВАСАЛИТЕТ И НЕЗАВИСИМОСТ **Опити за обявяване на независимост и отношението на** **Великите сили към Българския национален въпрос** **(1878–1908 г.)**

Валентин Спиридонов

След близо пет столетия под чужда власт в резултат на победата на Русия над Турция във войната през 1877–1878 г. и сключения помежду им на 3 март 1878 г. в Сан Стефано предварителен мирен договор, е възстановено самостоятелното съществуване на Българската държава. Новосъздаденото Княжество България с територия от 164 000 кв. км и 4,5 млн. жители – включило Мизия, Тракия и Македония – просъществува с тези си граници и статут само четири месеца. Със създаването на голяма южнославянска държава между р. Дунав, Черно и Егейско море под руски протекторат, каквато е Санстефанска България, не са съгласни останалите европейски сили и най-вече дипломатите на Австро-Унгария и Великобритания: първите поради заплахата за стратегическите им интереси на Балканите, а вторите, заради контрола над Проливите.

През юни 1878 г. по инициатива на Австро-Унгария в германската столица е свикан конгрес на държавите от европейския ареопаг. Целта е да се обсъди статуквото на Балканския полуостров след Руско-турската война и да се узаконят промените. Домакинът Бисмарк и другите участници в тази дипломатическа демонстрация на мощ и интереси, скрити зад високопарни фрази за опазване на мира, търсят недоволителни за балканските народи решения, а компромиса помежду си. След едномесечни преговори между Великите сили на 13 юли 1878 г. е подписан Берлинският договор. Според него части от Санстефанска България са включени в границите на Румъния и Сърбия, Македония е върната на Османската империя срещу задължението на султана да проведе

реформи в провинциалното управление, а в земите на юг от Стара планина се обособява провинция Източна Румелия с автономно управление и пряка политическа и военна зависимост от Портата. Княжество България обхваща вече само територията между р. Дунав и Стара планина, включително Софийския санджак, т.е. общо 64 000 кв.км и 1,85 млн. жители, а по статут е регламентирана като автономно трибутарно княжество под върховната власт на султана.

Новосъздаденото в Берлин статукво на Балканите и разпокъсването на България ликвидират еуфорията, обхванала българското население непосредствено след Освобождението, и поставят пред правителствата в Княжеството трудната задача да решат националния въпрос, който включва извоюването на държавна независимост и националното обединение. Юридически това предполага действия за премахване на съответните клаузи на Берлинския договор – подписан и гарантиран от Великите сили и същевременно осигуряващ привилегиите им в Югоизточна Европа. Надеждата си за осъществяване на националния идеал българските политически лидери свързват с изграждането на силна, модерно въоръжена армия, от една страна, и с умелата дипломация, лавирането между големите европейски държави и използването на противоречията между Великите сили за извоюване на отстъпки по българския въпрос, от друга.

* * * * *

Правителствата в София си дават ясна сметка, че реализирането на националния идеал – суверенна Санстефанска България – ще е труден и сложен процес, защото засяга не само интересите на съседните балкански държави, но се вплита в стратегическите планове, амбиции и присъствие на Великите сили в Югоизточна Европа. На пръв поглед парадоксално, но стратегията си за успех на това дело българските политици гледат именно върху интересите на империалистическите държави на Балканите и по-точно върху техните противоречия в региона. Като правило по време на балканските кризи в края на XIX и в началото на XX в. тези противоречия се изострят и създават благоприятна ситуация за активизиране на княжеската дипломация по решаването на Българския въпрос.

В началото на 1887 г. абдикиралият български монарх Александър Батенберг, използвайки конфронтацията между европейските сили по време на т.нар. „Българска криза“ (1885–1887), предлага като радикално решение на спорните въпроси и изход от кризата план за прокламиране на независимост. Всъщност разволят на тази криза е най-точното доказателство за злоупотребата със статута на Княжество България от големите държави, за безпринципната им намеса в българските дела, за взаимното им шантажиране с проблема за независимостта. Нещо повече, въпросът с българския суверенитет обслужва и вътрешната борба за власт между различни групировки в Германия, както и във Великобритания и Австро-Унгария.

От началото на 80-те години на XIX в. в Берлин се обособява група от влиятелни политически фигури, недоволни от проруската политика на канцлера Бисмарк. Сред тях се открояват имената на тайния съветник в германското външно министерство Фридрих фон Холщайн, наричан още заради влиянието му върху германската външна политика „сивия кардинал на Вилхелмцрасе“, на престолонаследника Фридрих-Вилхелм, кайзер на Германия през 1888 г. под името Фридрих III, на неговата съпруга Виктория, дъщеря на английската кралица Виктория, на хофмаршала граф Хуго Радолин-Радолински, на граф Паул фон Хацфелд, германски посланик в Лондон, на граф Алфред фон Валдерзее, шеф на Генералния щаб, и др. Те са на мнение, че сигурността на райха изисква раздаването на „нови карти“ в дипломатическата игра на силите: да се върви към сближение с Италия, Австро-Унгария, Испания, Великобритания и балканските държави; да се провокира превантивна война с Франция и с Русия, ако царят подкрепи Париж; да се активизира германската политика на Балканите, защото са район от „естествената стопанско-политическа сфера на Германия“ и ще допринесат за ръста на нейната икономическа и политическа мощ.

Основна и най-активна фигура в заговора срещу Бисмарк е Холщайн. Използвайки високата си позиция във външното министерство с тайна политика и дипломатически интриги, той се опитва в годините на „Българската криза“ да саботира официалния външнополитически курс на канцлера, да вдъхне увереност на Австро-Унгария и да принуди външния ѝ министър Калноки да е неотстъпчив спрямо Русия по българския въпрос, да убеди Великобритания да защити интересите си в Княжест-

вото – възстановяване на абдикиралия под руски натиск княз Александър Батенберг. Противно на декларациите на канцлера за вярност към Петербург, за права на Русия над България, за мир на Балканите и мир с Франция Холщайн цели с тайната си политика експлозия на полуострова, която да ангажира вниманието на Русия, и създаване на благоприятна за Германия международна ситуация за решителна военна разправа с реваншистки настроената Франция. В целия комплекс от цели и мотиви основен инструмент в ръцете на „сивия кардинал“ са Александър Батенберг и българската независимост. През 1886–1887 г. с приюмите на тайната дипломатия, с интриги и внушения Холщайн съветва абдикиралия монарх и контактуващия с него К. Стоилов да обявят България за независимо кралство, Батенберг да се върне и да бъде преизбран за монарх. За подкрепа Холщайн търси съдействие във Виена и Лондон, като при всички разговори се стреми чуждите събеседници да останат с впечатлението, че той представя становището на най-висшите германски среди, че официалната политика на Бисмарк е само дипломатически маньовър, докато със скритата дипломатия се залага капан на руския цар. За да бъдат окуражени, на българите е подсказано за сформирането на Средиземноморската антанга, която не би допуснала руска окупация на Княжеството. Без да влизаме в детайли, ще споменем, че въпросът с независимостта на България присъства в изказвания и преписки на десетки държавници и политици от Европа от това време. Становище по вероятните плюсове и минуси на такъв акт за интересите на една или друга страна вземат английската кралица Виктория и премиерът ѝ маркиз Робърт Сесил Солсбъри, обкръжението на Холщайн и на Бисмарк, Франц-Йосиф, граф Густав фон Калноки, Александър III, османски дипломати...¹

Цялата тази дипломатическа суматоха в европейските столици обаче не би била възможна без участието на българите. Натискът на Русия върху Александър Батенберг провокира поредица от събития в Княжеството през лятото на 1886 г., чийто резултат е разцеплението в политическия елит на България, сред офицерския корпус и в обществото. След абдикацията на княза страната остава без държавен глава, а утвърждаването на нов княз е функция на Великите сили, гарантирана им с Берлинския договор. Вариант да се избегне намесата на Европа е обявяването на независимостта и възстановяването на бившия монарх.

Този вариант е подкрепен от повечето българи, за които Батенберг е герой, дръзнал да се опълчи на руския цар, да приеме Съединението на Княжеството с Източна Румелия и да го защити на бойното поле срещу Сърбия. В страната се заражда широко движение за реализирането на този план в лицето на сформирани в много селища патриотически дружинки „България за себе си“⁴². До лятото на 1887 г. министър-председателят Васил Радославов, военният министър Данаил Николаев и повечето от членовете на правителството също стоят твърдо зад този изход от кризата. Алтернативен център на властта в страната е Регентството, начело със Стамболов. По принцип то не е категорично против обявяването на независимост и връщането на Александър Батенберг, но и не ги фаворизира, а отчита положителните и отрицателните страни на този вариант, допуска и други възможности – напр. избора на нов княз³. За овакантия български престол от чужбина постъпват почти дузина кандидатури; кои оперетни, кои с по-сериозна политическа или родова биография. Внимание заслужават само две от тях – на княз Мингрели, предложен от Русия, и на принц Валдемар Датски, подкрепен и избран от Великото народно събрание през късната есен на 1886 г. Своеобразният дуел Мингрели–Валдемар е по-същество премерване на силите между Русия и Княжеството. Никой не печели – в Княжеството дори русофилите не одобряват Мингрели, а Валдемар сам отказва да приеме българската корона – въпреки че и София, и Петербург използват богат инструментариум за шантаж и натиск върху европейските сили. Печелившата карта, на която залагат в Княжеството, е широката обществена подкрепа за Батенберг и независимостта, а от резиденцията на царя се чуват заплахи за руска окупация на Северна България и непризнаване на избрания княз. В края на годината специална българска делегация тръгва на обиколка из континента да сондира мнението на Великите сили по избора на княз. Още в първата посетена столица на голяма европейска държава – Виена – делегатите се срещат с нов кандидат – принц Фердинанд Сакскобургготски. Кандидатурата му за кратко добива популярност като компромисен вариант между Мингрели и Батенберг. От срещите с премиери, външни министри и влиятелни политици във Виена, Берлин, Лондон, Париж и Рим става ясно, че Бисмарк категорично подкрепя Русия и нейният кандидат, във Великобритания са „за“ любимеца на кралица Виктория княз Александър Батенберг,

а в Австро-Унгария по-скоро подкрепят Фердинанд, отколкото бившия български монарх. Въпросът е доколко е решена дадената Велика сила да защити избраника си. Ситуацията се заплита допълнително чрез тайната дипломация на Холщайн, диаметрално противоположна на Бисмарковата, която окуражава Батенберг да се завърне на престола, а Калноки и Солсбъри са обработвани да го подкрепят. Чрез подставени лица, напр. проф. д-р Лангенбух и хофмаршала Радолински, Холщайн внушава на екскняза да се отправи към България и да я обяви за кралство, а Германия, Средиземноморската антанта и дори Османска Турция щели да я защитят от евентуална руска окупация. Константин Стоилов, който преговаря с Батенберг, е разколебан по отношение на действителната германска позиция, склонен е да вярва на тайния план. Своевременно той осведомява правителството в София за позицията на екскняза и допълва в писмо до Начович: „Втората част на моето изложение установява една нова политика, за която досега не е ставало дума; тая нова програма установих върху данните, получени от княз Александър, и върху сведенията, които получих аз лично от най-достоверен източник от Берлин. Тази програма е: провъзгласяване от Великото народно събрание пълното съединение и независимостта на България, без да се указва или избира още държавен глава... Зная положително, че княз Александър е получил от Виена и Берлин уверения, че тая програма е осъществима по миролюбив начин; от същия източник князът е получил уверения, че Портата с удоволствие би видяла една подобна развързка на българската криза само ако имаше гаранция, че няма да се бута Македония. Накрая и аз лично получих от Берлин сведения върху положението...”²⁴ За да се застрахова допълнително, Стоилов иска гаранции от Батенберг и Берлин, че България ще е защитена при реализиране на предлагания план. Използва и предстоящата си среща с Калноки, за да узнае мнението му по коментирания изход от кризата в Княжеството.

В Лондон Холщайн действа чрез германския посланик Хацфелд, а във Виена посредством няколко лица, едно от които е австрийският дипломат Тавера. От лятото на 1886 г. непосредствено след абдикацията на княза Калноки е убеждаван да застане зад Александър Батенберг и българите, да не отстъпва пред Русия и че Германия ще подкрепи Австро-Унгария, ако се стигне до сблъсък с руснаците. Австро-унгарският

външен министър е разколебан, защото официалното становище на канцлера Бисмарк въобще не индикира подобна политика⁵. През февруари 1887 г. Солсбъри е посъветван открито и официално да подкрепи независимостта на България и преизбирането на Батенберг, защото международната ситуация позволява Българският въпрос да се реши мирно: Франция и Русия са изолирани от останалите сили и не биха предприели ответни действия. Английският премиер тълкува двете линии в германската дипломатия като игра на Бисмарк, която цели да изтласка Лондон на преден план по българския въпрос и да го сблъска с Петербург, докато Берлин реши проблемите си с Париж, т.е. Великобритания да обслужи конкретни германски цели⁶. Солсбъри се съмнява и в обещаната от Хацфелд подкрепа на Австро-Унгария и затова съветва Александър Батенберг да изчака с връщането си в България. Дори предлага като временен регент да бъде назначен Алеко паша, докато се разчисти пътят за повторното коронясване на екскняза. Холщайн продължава офанзивата чрез Хацфелд: Солсбъри не бивало да се съобразява с колебливия Калноки, който скоро щял да бъде сменен с Андраши или Калай. „За нас най-важно е да се раздвижи въобще българският въпрос, а как – не е толкова важно“ – резюмира тайният съветник целта на дипломатическата офанзива⁷. Това откровение най-точно онагледява използването на въпроса с българската независимост и българския монарх в политиката на Великите сили.

Целта на настоящото изследване не е да предаде в пълен вид развитието на цялата криза, а да щрихира вниманието, което ѝ отделя Европа. Но големите държави не биха спекулирали с независимостта, ако в Княжеството обявяването ѝ не среща масова подкрепа. По инициатива на дружинките „България за себе си“ в страната е подета акция за прокламиране на суверенитет на 24 март 1887 г. – рождения ден на Александър Батенберг. Логиката е, че докато политиците умуват по изхода от кризата, те ще я решат радикално, както при Съединението: народът го обяви, а властите го приеха⁸. За Стамболов подобно решение не е изход от кризата; независимостта поставя втори проблем, вместо да реши дотогавашния – избора на български монарх. Той интуитивно схваща и дипломатическата игра на Великите сили, с която Княжеството ще бъде въввлечено във водовъртежа на противоречивите им интереси и то в момент на криза помежду им. „От руснаците се отървахме, но

кой ще ни отгърве от българските министри“ – провиква се Стамболов на регентски съвет по повод инициативата на Стоилов да постави въпроса за независимостта пред Калноки⁹. „Значи тук се крие една доста нечиста игра – разсъждава Стамболов в телеграма до българския дипломатически агент в Цариград от 27 март/8 април 1887 г., с която го упълномощава да увери султана, че Регентството се придържа към клаузите на Берлинския договор и не дебатира суверенитета. – Кой иска да подхвърли на още едно силно изпитание България, за да постигне някои свои цели – дали това е Батенберг, или неговите немски приятели?...“¹⁰

Всъщност „Българският въпрос“ през 1887 г. е водещ във взаимоотношенията между Великите сили, но сложната дипломатическа игра между тях изключва възможността за предоставяне на суверенитет. Залогът е по-голям от желанието на Княжеството и води до съществени промени в континенталната система на баланс на силите. Главният режисьор на европейския дипломатически театър Бисмарк е заинтересован не от решаването на българските проблеми, а от пренасочване вниманието на Великите сили към отдалечен от Централна Европа регион в момент на обтегнати френско-германски отношения¹¹. Според чл. 2. на Договор за презастраховка, сключен на 18 юни 1887 г. между Берлин и Санкт Петербург: „Германия признава исторически придобитите права на Русия на Балканския полуостров и особено законността на нейното преобладаващо и решаващо влияние в България и в Източна Румелия...“¹². От друга страна, запазването на статуквото в Ориента, на интегритета на Османската империя и особено на правата ѝ над България са основните точки в подписаното шест месеца по-късно Средиземноморско съглашение между Австро-Унгария, Великобритания и Италия, което на практика е насочено срещу Русия и нейните аспирации на Балканите¹³. Следователно такова разположение на силите не дава шансове на княжеската дипломация.

Въпреки това дори година по-късно европейските и най-вече османските политици продължават да се опасяват от подобна българска стъпка¹⁴. Нещо повече, в Цариград предполагат, че такъв български ход би бил съпътстван от евентуален опит за териториално разширение на Княжеството за сметка на Османската империя¹⁵. Неподготвено да устои на напора на Великите сили при обявяване на независимост,

правителството на Стефан Стамболов използва до известна степен този въпрос, за да принуди Портата и гарантиращите Берлинския договор държави да признаят избора от Народното събрание нов български княз – Фердинанд Сакскобургготски – за законен владетел, както и да изиска провеждане на реформи в Македония¹⁶.

От средата на юли 1889 г. в Санкт Петербург постъпват сведения от руския посланик в Букурещ за предстоящо обявяване на българската независимост на 14 август – деня на коронясването на Фердинанд за български княз през 1887 г. Тревогата е подсилена от слуховете, че зад княза стои Австро-Унгария, а между София и Виена е подписана тайна военна конвенция. В руската столица са сериозно обезпокоени и пращат сведенията до Бисмарк с молба да въздейства върху Калноки. Нещо повече, за да не се губи време за придвижване от Букурещ до Санкт Петербург, и оттам – до Берлин, на царския посланик в румънската столица е наредено да изпраща копия директно до руския посланик в Германия. Канцлерът се усъмнява в достоверността им, но обещава да обърне внимание на Австро-Унгария, че ще я смята за отговорна, ако българите се решат на тази стъпка¹⁷. Чрез Григор Начович, българския дипломатически агент във Виена, и Стефан Буриан, австро-унгарския представител в София, Калноки съветва Стамболов и Фердинанд да не допускат такава грешка¹⁸.

Германският историк Йоахим фон Кьонигсльов твърди, че в случая Стефан Стамболов инспирира напрежението, за да принуди Австро-Унгария „да се застъпи за признаването (на Фердинанд – *б.а. В.С.*) като по-малкото зло“. Действително през следващите дни Калноки подема инициатива в Османската империя, Великобритания и Италия, за да внуши, че е за предпочитане признаването на княза пред риска от обявяване на независимост. Русия е непреклонна и заплашва султана, а чрез Берлин – и държавите гарантите на Берлинския договор¹⁹. И отново Холщайн се опитва да плете интриги. Зад гърба на канцлера той заявява на барон Артур Айзнер Айзенщайн, съветник в австро-унгарското посолство в Берлин, че напълно споделя усилията и интересите на Калноки по българския въпрос. Нещо повече, приема независимостта за „зрял плод, който в скоро време сам ще падне в кошницата“ на българите, и че прокламирането ѝ не е заплаха за европейския мир, защото Русия не би се решила на военна акция, а султанът ще се задоволи с платоничен

протест до Великите сили. Холщайн дава да се разбере във Виена, че в германската столица проруската политика на Бисмарк има вече алтернатива, която залага твърдо на Двудинната империя²⁰.

Неуреденият статут на българския княз и натискът на руската царска дипломатия върху Княжеството активизират русофилите в България. В началото на 1890 г. е разкрит заговор на майор Коста Паница за сваляне на Фердинанд и Стамболов и за сближаване с Русия. Българският министър-председател се обръща с меморандум до султана като съюзерен с молба да признае княза, за да се стабилизира вътрешно страната. В противен случай пред България стоят две възможности: или да стане руска губерния, или да се обяви за царство и сама да вземе в ръце съдбата си. Заплахата задвижва тромавата султанска дипломатия и великият везир се допитва до Вълкович, българския дипломатически агент в Цариград, какво да предприеме, за да подпомогне морално българското правителство. От София формулират четири искания: изпращане на редовен турски комисар в българската столица и възобновяване на официалните връзки между двете правителства; издаване на берати за български владици в Охрид и Скопие; подписване на договор за експлоатация от Княжеството на жп линията Белово–Вакарел; сключване на редовна телеграфо-пощенска конвенция²¹. Успоредно с това великият везир контактува и с Русия. Царският посланик в Цариград Александър Нелидов определя заплахата с българската независимост като блъф и остро възразява срещу всякакви действия на Високата порта в подкрепа на българското правителство и нелегитимния княз²². Стамболов е наясно, че е нереално да очаква от султана открита подкрепа в полза на Фердинанд и противопоставяне на Русия, но българският министър-председател упражнява постоянен натиск върху Портата, за да извоюва други предимства за Княжеството в отношенията с империята. До края на Стамболовото управление част от посочените условия, както и формулираните по-късно, са изпълнени.

През пролетта и лятото на 1890 г. в отношенията между държавите от т.нар. „европейски концерт“ настъпват съществени промени. В Германия пада от власт „железният канцлер“ и империята отказва да поднови двустранния договор с Русия от 1887 г., с който Петербург получава картбланш по „Българския въпрос“. Новият германски канцлер Лео фон Каприви се ориентира към по-тясно сътрудничество с Австро-Унгария,

включително и по балканските проблеми. Тежестта на Тройния съюз в Стария континент нараства, а Русия се опитва да излезе от изолацията чрез сближаване с Франция.

Променената политическа картина увеличава значението на Княжеството в международните отношения. За да имат България на своя страна, в Петербург дори са склонни да се откажат от обструкциите си по въпроса за независимостта. В средата на август 1890 г. в София със Стамболов се среща руският публицист Сергей Татишчев, който се представя за пратеник на царя и заявява, „че Русия е готова да признае не само княза, но и независима България. . . , но тя иска здрави гаранции, че България никога няма да отиде против Русия с неприятелите ѝ и ще бъде всякога с нея“. Под „здрави гаранции“ Татишчев уточнява контрола над Българската армия и окупацията на Бургас от руския флот. Министър-председателят определя руските условия като неприемливи, но не затваря вратата за бъдещи преговори²³. Стамболов не желае да залага съдбата на страната, обвързвайки я политически с която и да е от Великите сили, още повече и заради факта, че никоя от тях сама не би успяла да се наложи над останалите и да реши „Българския въпрос“. Министър-председателят предпочита да използва интересите им в региона и чрез перманентни спекулации за обявяване на българската независимост, стъпка по стъпка да решава други, стоящи пред Княжеството проблеми във взаимоотношенията с Османската империя, включително за подобряване положението на българското население в Македония и Одринско. Не е случайно, че дори Германия се застъпва пред султана за бератите, като го съветва да бъде по-отстъпчив към искането на България²⁴.

Опит за отхвърляне на зависимостта през 1897 г. предприема и правителството на Константин Стоилов. Той съвпада с апогея на поредната блискоизточна криза и сблъсък между Великите сили по важния за България въпрос – целостта на Османската империя и положението на включените в нейните граници християнски народи. Моментът е избран специално. По същото време се навършват 10 години от управлението на княз Фердинанд, а честванията по повод юбилея са удобен повод за такъв акт. Призването на Фердинанд за легитимен български владетел от Великите сили през 1896 г. и последвалите официални посещения на монарха в европейските столици, както и постигнатите успехи

в преговорите за сключване на нови търговски договори, са оценени от правителството като ново, по-благосклонно отношение на Европа към България. Кабинетът се надява чрез легални дипломатически действия да постигне целта си. При сондирането на мнение през пролетта и лятото на 1897 г. като аргумент е използвано твърдението, че решаването на българския въпрос не променя статуквото на Балканите и увеличава шансовете за запазване на мира в региона²⁵. Междувременно европейската преса разпространява поредния слух за намеренията на българското правителство да обяви независимост.

През януари 1897 г. на о. Крит избухва въстание, подкрепено от гръцкото правителство. Напрежението на Балканите се увеличава допълнително, след като през април Османската империя обявява война на Гърция. Междувременно кабинетът в София води по същество неуспешни преговори с Атина и Белград за изработване на обща позиция по македонския въпрос. След началото на войната д-р К. Стоилов смята, че моментът е подходящ Високата порта да бъде притисната по ред нерешени помежду им проблеми. На 19 април 1897 г. дипломатическият агент Д. Марков заплашва Високата порта със скъсване на отношенията и мобилизация на Българската войска, ако султанът не изпълни незабавно дадени вече обещания на Княжеството за назначаване на петима български владци в Македония, както и за разкриване на нови търговски агентства в някои от големите градове на Европейска Турция. След три дни първият секретар на султана привиква Марков в двореца и писмено обещава да изпълни исканията след края на войната с Гърция. Условието е България да запази споразумението дотогава в тайна²⁶. Поредното обещание е прието като успех от Марков и българският дипломат предлага на Стоилов Княжеството да се възползва от затрудненията на Истанбул и да обяви независимост.

Всъщност от началото на Критското въстание Константин Стоилов неофициално сондира мнението на част от Великите сили по въпроса за българската независимост. Министър-председателят не получава явно одобрение, но липсват и остри реакции. През април–май 1897 г. Стоилов вече е решен и действа по-твърдо – на мнение е, че независимостта не трябва да поставя султана пред свършен факт, а да е договорена с него, за да няма възражения от страна на Великите сили. За целта българското правителство предлага на Високата порта отбранителен съюз с Бъл-

гария, с който на Истанбул се гарантират имперските граници срещу признаване на българския суверенитет и превръщане на Македония в привилегирована провинция. На доверени български дипломати Стоилов възлага проучване в официалните среди на водещите европейски държави²⁷. Основен аргумент на българския кабинет по въпроса с независимостта е прякото ѝ договаряне с Портата, т.е. няма да има нов конфликт и да се променят граници. В замяна на това се разчиства един тежък проблем и се гарантира мирът на Балканите. В българската дипломатическа офанзива е включена и „тежката артилерия“: през юли 1897 г. по повод юбилея на английската кралица в Лондон пребивава княз Фердинанд, а премиерът Стоилов и военният министър генерал Никола Иванов обикалят Западна Европа – Франция, Италия...²⁸

Навсякъде събеседниците на българските емисари подхождат с разбиране към проблема за независимостта, но съветват българите да се въздържат; моментът за промени, макар и съгласувани с Портата, не е подходящ. В Истанбул изпадат във войнствена еуфория след бързата, успешна война с Гърция и са склонни на още по-малко отстъпки и компромиси. Дори дават да се разбере в цяла Европа, че българите я шантажират с независимостта. В края на май Стоилов инструктира Марков: „Засега при сключването на мира (между Турция и Гърция – *б.а. В.С.*), всичкото наше усилие трябва да се устреми да добие, което ни е обещано от султана. Особени усилия трябва да положим за добиването каквито да е специални реформи за Македония, ако не може да се осъществи цялата програма... Явявам Ви, че специалните реформи за Македония, братите и скопчаването на железниците, препоръчително през Джумая (свързване на българската жп мрежа с Македония – *б.а. В.С.*), считайте за съществени условия. Вън от това, каквото повече изкарате, ще Ви кажем берекет версин. Към тая последна категория принадлежи и независимостта. Обичам да вярвам, че султанът ще може да се съгласи да приеме независимостта, щом го убедите, че българският крал и независима България за него ще бъде много по-голяма сила и по-здрава опора, отколкото васален княз и васална България. Най-после султанът може да свърже въпроса за независимостта на България и с известни условия, които ние сме готови да разискваме. Това е целта на проекта за съюз. Условията на този съюз ще съдържат взаимни отношения и задължения“²⁹.

Отстъплението на българския кабинет по въпроса за суверенитета е факт; проблемът постепенно е изместен на втори план, въпреки че мнението на голяма част от дипломатите в София, Цариград и други европейски столици е по-скоро благосклонно, отколкото отрицателно към независимостта. От донесенията на българските дипломати личи, че ако независимостта бъде обявена като свършен факт, Великите сили вероятно биха били принудени да я признаят, както признават Съединението преди години³⁰. Стоилов избира друга стратегия – предварителното договаряне – която не среща одобрение както в Цариград, така и в Европа. Още през април 1897 г. Русия и Австро-Унгария, най-заинтересовани сред континенталните сили от балканските проблеми, се споразумяват за запазване интегритета на Турската империя и статуквото на полуострова.

Руско-австро-унгарското споразумение отговаря и на новата политика на Германия в Ориента след падането на Бисмарк от власт. В стремежа си към световна политика на Вилхелм II се отделят вече важно място на германското проникване в Европейския югоизток и в Турция. От края на XIX в. Берлин се ангажира пряко в решаването на ориенталските проблеми и насочва дипломатическата си дейност към установяване на добри връзки със султана и запазване на империята му³¹. Още в началото на 90-те години на XIX в. като приема, че едно признаване от страна на Великите сили на княз Фердинанд за легитимен български монарх ще компенсира и удовлетвори българите и ще отслаби напрежението на Балканите германската дипломация предприема стъпки в тази посока пред европейските държави. През 1896–1897 г. лично Вилхелм II ходотайства в полза на княза пред австро-унгарския император Франц-Йосиф³². Целта е Централните сили да разширят влиянието си в Княжеството. Фактите обаче не бива да се надценяват. Новата германска стратегия в Ориента изключва по принцип удовлетворяване желанията на българите, доколкото те са насочени срещу Портата и Берлинския договор или създават предпоставки за намеса на Европа на Балканите.

Останалите големи държави също застават зад австро-унгарско-руското споразумение. Дори съседните балкански страни не подкрепят Княжеството³³. При тази консолидация на силите България е изправена пред неблагоприятната перспектива при обявяване на независимост да

попадне в международна изолация. А изостряне на отношенията с Османската империя би могло да причини военен конфликт и да влоши положението на българското население в Македония³⁴. Обстоятелствата налагат на българското правителство временно да се откаже от реализация на намеренията си. Слабо утешение за политиците в София е позицията на Русия: в Санкт Петербург не отхвърлят по принцип българските искания, но смятат, че моментът е неподходящ за такъв акт³⁵.

Княжеската дипломация, която следи динамиката в международните отношения, продължава и в началото на ХХ век да работи за спечелване на Великите сили по българския национален въпрос, без да фиксира конкретни срокове. Слухове за предстоящо обявяване на независимостта на Княжеството е коментирана оживено в европейската преса през 1900 и 1902 г.³⁶ Известен завой след 1900 г. е налице и в австро-унгарската позиция, макар Виена да запазва становището си, че статуквото в Югоизтока не бива да се променя. Както в Санкт Петербург, и в австро-унгарската столица вече не се отрича правото на България на суверенитет, но моментът е определен като неподходящ³⁷.

През лятото на 1903 г. българското население в Македония и Тракия въстава срещу султанската администрация и власт и въпросът за въвеждане на реформи в европейските владения на Османската империя съгласно клаузите на Берлинския договор отново е актуализиран. Заинтересовано от разрешаването на Македонския проблем Княжеството излиза със собствени инициативи пред Великите сили, но усилията му пропадат, след като през октомври 1903 г. в Мюрцщег Русия и Австро-Унгария се споразумяват да вземат в свои ръце уреждането на въпроса³⁸. Великобритания, недоволна от отредената ѝ роля на статист по балканските проблеми и губеща влиянието си в Европейския югоизток, предлага различен от руско-австро-унгарския проект и по същество вдига градус на напрежението.

Предвид опасността от намеса на Великите сили в управлението на османските балкански провинции, още преди избухването на въстанието, Германия съветва султана да вземе сам инициативата и да проведе известни реформи в местното провинциално управление, с които, от една страна, да обезсмисли революционното движение на поробеното християнско население и намесата на Европа, а от друга – да възстанови държавния си авторитет³⁹. За германските политици главен виновник

за размириците в Македония е Княжеството, защото поема ролята на защитник на местното население и на негов адвокат пред света, като пледира за автономия. Затова, когато през лятото на 1903 г. новото българско правителство начело с генерал Рачо Петров ориентира външната си политика към сближаване с Турция за постигане споразумение по реформите в Македония, Германия използва позициите си в Цариград и разубеждава султанската администрация, като по този начин препятства реализирането на българската инициатива⁴⁰. В Берлин са категорични, че такова споразумение ще узакони правото на София да се намеси във вътрешните работи на Турската държава и ще се изтълкува от християнското население като симптом на слабост от страна на Високата порта⁴¹. Вилхелм II енергично съветва султана да потуши въстанието, да осигури реда и засили централната власт в региона⁴². А за да получи представа от първа ръка за становището на Николай II по въпроса за българската независимост, използва гостуването на царя във Висбаден и вмъква в разговора темата. Описвайки актуалната международна ситуация и политиката на отделните страни, руският цар определя българския княз като „много подозрителен и изцяло неблагонадежен“. Вилхелм II потвърждава преценката на госта и му задава въпроса дали знае за намеренията на Фердинанд да стане цар и как според Русия ще изглежда Царство България. На контравъпроса: „Как?“, кайзерът иронично отговаря: „Велика България, включително цяла Македония и Константинопол (Истанбул) за столица“. Присъстващият на срещата Бюлов описва възмущението на Николай II: „По дяволите!“ – изразът върху лицето на Негово императорско величество беше извънредно красноречив⁴³.

В края на 1903 г. недоволни от Мюрцщегската програма Княжеството и Османската империя възобновяват контактите си за постигане на споразумение, което ще гарантира умиротворяването на Македония и Тракия. Опасявайки се от провал на програмата и от началото на нова криза на Балканите следствие от активната интригантска (според Берлин) политика на Великобритания, Германия смята за необходимо този път да се намеси и да посредничи в българско-турските преговори. Един успех в тях би означавал двойно подсигуриране на мира в региона: запазване на статуквото и целостта на Османската империя, както и удар върху влиянието на Великобритания⁴⁴. Стратегията на този успех канц-

лерът Бернхард Бюлов гради, както сам казва, върху страхливостта на Абдулхамид II и тщеславието на Фердинанд. По-конкретно Бюлов предлага на княза да бъде обещано съгласие за откриване на българско дипломатическо представителство в Берлин, в случай че постигне разбирателство с Портата⁴⁵. До този момент въпреки васалния си статут Княжеството успява да назначи свои дипломатически агенти в столиците на всички европейски държави с изключение на Германия; на Вилхелм-щрасе отказват да предоставят това право на българите и се придържат към становището, че могат да приемат български дипломатически агент само като пратеник на султана⁴⁶.

Княжеството приема посредническата роля на Берлин не само заради готовността на Германия да преразгледа отношението си към този аспект на васалитета на България, но и поради желанието да се споразумее с Цариград. На 8 април 1904 г. е подписан споразумението между двете балкански държави, а няколко месеца по-късно България назначава свой дипломатически агент в германската столица⁴⁷. Вниманието, което кайзер Вилхелм II засвидетелства на посетилия го в края на годината Фердинанд, впечатлява българския княз и допринася за подобряване на личните връзки между двамата монарси. Германската дипломатия, без да се отказва от политиката си на запазване интегритета на Турската империя и статуквото на Балканите, следва стремежа си за укрепване връзките с Княжеството. Германската позиция се потвърждава в хода на преговорите за подписване на нов търговски договор през 1905 г. с България, както и с германското съгласие за отказ от ползването на привилегии по капитулационния режим. Активността на Берлин в отношенията със София предизвиква безпокойство дори в Австро-Унгария, най-стария и верен съюзник на Райха. Дипломатите на Двудинната монархия заключават, че не е изключено Вилхелм II поради добрите си връзки със султана да посредничи на българите за признаване на независимостта им⁴⁸.

Заедно с постигнатите в началото на XX в. успехи в борбата за държавно еманципиране расте и увереността на българските правителства в собствените сили и благоразположението на Европа. Прегрупирането и противоречията между големите континентални държави в периода 1904–1905 г. създават нова международна ситуация, в която Княжеството предприема следващите стъпки за утвърждаване на суверенитета си.

През пролетта на 1905 г. княз Фердинанд отново е на обиколка из Европа. По време на посещенията си в Берлин, Лондон, Париж и Рим той акцентува върху македонския въпрос и българската независимост. Въпреки поверителния характер на водените разговори дипломатическата совалка на княза е оценена от европейската преса като подготовка за предстоящо прокламиране на суверенитет⁴⁹. При очертаващата се конфронтация между големите европейски държави никоя от тях няма интерес да влошава позициите си в София чрез категоричен отказ. Декларирайки приятелски чувства и разбиране, Великите сили тактично афишират необходимостта от запазване на статуквото на Балканите в дадения момент⁵⁰. Благоклонното отношение на Германия към България също не надхвърля съветите, дадени от Бюлов на княза през март 1904 г. чрез Белов-Рутцау, германския дипломатически представител в София – запазване на статуквото и избягване на конфликт с Истанбул. Според канцлера, ако конфликтът е неизбежен, особените български интереси изискват той да се отлага, докато съотношението на силите между Османската империя и България стане такова, че Княжеството само, без чужда помощ, да го реши в своя полза⁵¹.

Целта на българското правителство не е постигната, но е явно, че до известна степен отношението на Европа към Княжеството по различни причини се променя в пробългарска посока. Вече не се оспорва по принцип правото на България на суверенитет. В частен разговор с българския дипломатически агент в Париж френски политици заявяват, че ако някой ден България постави Републиката пред свършен факт, то от нейна страна нямало да се създават мъчнотии и да се повдигат протести⁵². В случая се коментира нова стратегия за действие, която крие големи рискове, и затова българските политици продължават по отгъпкания път на предварително договаряне с Великите сили.

През лятото на 1906 и през цялата 1907 г. европейската преса отново разпространява слухове за предстоящия български акт. Но твърденията се оказват неоснователни⁵³, макар че през 1907 г. княжеските дипломати се активизират, за да отбележат по подобаващ начин 20-годишния юбилей от управлението на Фердинанд. Планирано е честването да се състои на 15 август в средновековната столица на Царство България – Търново. В акцията с призови за премахване веднъж завинаги на васалитета се включва и българската преса.

По въпросите за независимостта и за автономията на Македония външният министър Димитър Станчов и княз Фердинанд разговарят в началото на юни първо с Морис Палеолог, дипломатическия представител на Франция в София. Те обосновават необходимостта от решаването на проблемите и отправят молба към френското правителство да подкрепи Княжеството, още повече, че много от Великите сили признават правото на България да получи суверенитет⁵⁴. След консултации в Париж становището на Франция е София да отложи реализирането на дискутираните проекти. В дадения момент такива действия на българския кабинет биха провокирали според Париж въоръжен конфликт с неясен изход с Турция⁵⁵. Русия, която симпатизира по принцип на българските желания, също е „за“ запазване на статуквото и отлагане на прокламацията⁵⁶. Изостряне на обстановката на Балканите по това време не влиза в сметките на руската царска дипломация. Руската империя е с отслабена мощ и накърнен международен авторитет след продължителната революция в страната и разгрома от Япония и се нуждае от спокойствие и време за възстановяване. Във връзка с тържествата по случай 30-годишнината от началото на освободителната за България Руско-турската война и посещението на великия княз Владимир през септември 1907 г. някои славянофилски кръгове в Петербург са на мнение, че „е настъпил точният момент“ България да бъде обявена за кралство от Русия, но външният министър Александър Изволски се възпротивява⁵⁷.

Фердинанд, срещайки съчувствие, но не и подкрепа от страна на Париж, Лондон⁵⁸ и Петербург, се насочва към Виена. В началото на август 1907 г. в курорта Бад Ишл той се среща с австро-унгарския император Франц-Йосиф. Проведените разговори слагат край на надеждите на княза да отпразнува владетелския си юбилей с царска корона. Един конфликт на Балканите в дадения момент също не влиза в плановете на австро-унгарското правителство. Франц-Йосиф съветва българския монарх да отложи реализацията на плановете си. За да компенсира честолюбието на Фердинанд и запази влиянието си в княжеския двор, императорът го назначава за командир на австрийска кавалерийска част⁵⁹. Още по-откровен е Ерентал, който предупреждава княза да се пази от „всякакви прибързани акции“. „Всъщност княз Фердинанд не е човек на героичните постъпки. Той повече обича средствата на дипломацията на XVII–XVIII в., „а ла Ришельо“ – заключава австро-

унгарският външен министър в лично писмо до Бюлов и допълва, че Фердинанд е наясно, че никоя сила няма да го подкрепи. „Последната бележка се отнася в най-голяма степен за Англия. Крал Едуард VII по много категоричен начин предупредил княз Фердинанд да не предприема авантюристична политика“⁶⁰.

Прави впечатление, че по същото време в Свинемюнде (3–6 август) се срещат монарсите и външните министри на Германия и Русия. Бюлов научава, че царят няма да води активна политика спрямо Османската империя, а Изволски е решен по всички балкански въпроси да върви ръка за ръка с Австро-Унгария⁶¹. Канцлерът веднага информира Ерентал, който, от своя страна, му докладва за разговора си с Фердинанд. Малко по-късно, на 15 август, в Бад Ишл е срещата между Едуард VII, Франц-Йосиф и първите дипломати на техните страни. Отново Българският въпрос е сред основните теми за разговор, а общата позиция на двамата монарси е за запазване на статуквото. Ден по-рано английската делегация се среща във Вилхелмсхое с Вилхелм II, с когото са обменени мисли по редица потенциални конфликти, включително и на Балканите. Това е само част от срещите на най-високо ниво, проведени в навечерието на юбилея на Фердинанд, на които е обсъждано евентуалното обявяване независимостта на България. Явно въпросът за суверенитета сериозно тревожи управляващия елит на Европа през горещия, отпускарски август.

Междувременно дипломатическите представители на Антантата в българската столица следят с тревога изхода на разговорите в Бад Ишл на 4 август 1907 г. Когато на следващия ден правителството в София разпространява комюнике, с което опровергава „злонамерените слухове“, че се готви в чест на княжеския юбилей да прокламира независимост, в тях не остава съмнение за позицията на Австро-Унгария⁶². Въпреки това никой не смята, че опасността е преминала. Великите сили изпадат във взаимни подозрения за тайна подкрепа на Княжеството, а в разговорите между дипломатите им преобладава мнението, че при прокламиране на независимостта, те ще са принудени рано или късно да признаят извършения акт⁶³. Предполага се, че в тази ситуация София може да се реши на изненадваща стъпка – да обяви независимостта си и да постави Европа пред свършен факт. За сериозността на това мнение говори фактът, че Франция и Великобритания влизат в преговори за

съставяне на обща платформа за действие. От изготвения меморандум е видно, че двете държави ще признаят промените, след като Великите сили се договорят по въпросите, свързани с трибута, капитулациите и правомощията на екзарха⁶⁴. Все пак френският дипломатически агент Морис Палеолог в донесение до Париж се надява, че кайзер Вилхелм II предвид германската политика в Ориента и връзките му с Портата, а и под натиска на Истанбул и свързаните с нея германски финансови, индустриални и военни кръгове, ще се противопостави на плановете на България⁶⁵. След срещата в Бад Ишл Палеолог е още по-категоричен относно ролята на Германия в дадената ситуация, дори смята, че под натиска на Берлин Франц-Йосиф се е срещнал с Фердинанд, за да го предупреди да не предприема нищо⁶⁶.

Едва ли инструкциите на Вилхелм II до Виена са били необходими. Самата Хабсбургска монархия е все още заинтересована от запазването на мира на полуострова и води предпазлива, лоялна към споразумението с Русия от 1897 г. балканска политика⁶⁷. Трудно е да се очаква, че и позицията на Германия по българския въпрос през лятото на 1907 г. ще е по-различна от предходните години. При оформящото се ново съотношение на силите в Европа и опасността от обкръжение и изолация от държавите на Антантата една промяна на Берлинския договор, която да удовлетвори желанията на Фердинанд, не влиза в плановете на германската дипломация. София също не възлага особени надежди на Берлин при сондажите си.

Макар че под единния натиск на Великите сили княжеската дипломация сваля от дневен ред въпроса за независимостта, отделни дипломатически агенти в София стигат до заключението, че е възможно в най-скоро време Фердинанд да смени тактиката и без предварителни консултации с тях да обяви българската независимост. Палеолог прогнозира, че ако царската титла е приоритет за честолюбивия княз, то за политическия елит в страната на преден план стои Македонският въпрос, и докато не се изчерпят възможностите на васална България да влияе върху сюзеренна Турция, обществото няма да подкрепи Фердинанд. Не стои така въпросът с офицерите. Князът от години работи за сближаване с тях и не е нелогично чрез военен преврат или с някоя наздравица на банкет да го провъзгласят за цар на независима България. „Такъв дързъкост сигурно ще бъде вдигнат, а генералът, който ще го направи, струва

ми се вече е избран – разсъждава френският дипломатически агент. – Това е генерал Николаев, министърът на войната⁶⁶. Аргументите за сметното предположение са свързани със „странните обстоятелства, при които този адютант на княз Фердинанд беше избран за главнокомандващ армията... , че още през 1885 г. той беше един от авторите на преврата, чрез който се съединиха Източна Румелия с Княжество България“⁶⁸. В спомените си Бюканън пише, че след срещата в Бад Ишл с Франц-Йосиф княз Фердинанд решава в бъдеще да не се допитва до Великите сили, а да ги постави пред свършен факт с прокламирането на независимостта⁶⁹. Палеолог докладва в Париж за казаното лично от Фердинанд на Великия княз Владимир при визитата му в България през септември 1907 г.: „Знаете каква е мечтата ми. Независимо какво съм казал на австрийския император аз не се отказвам от нея и никога няма да се откажа. Но в навечерието на деня, когато ще я осъществя, никой няма да знае за това“⁷⁰.

В края на 1907 г. остри вътрешнополитически проблеми ангажират вниманието на българските политици. Заговаря се за предстояща правителствена промяна. След консултации с различни партийни лидери на 29 януари 1908 г. княз Фердинанд възлага на лидера на Демократическата партия Александър Малинов да състави новия кабинет, в който важните постове на външните дела и на войната са предоставени на приближените на двора генерали Стефан Паприков и Данаил Николаев⁷¹. Партията е популярна с твърдата си програма по националния въпрос; още в навечерието на поемането на властта Малинов формулира като приоритет на външната политика на Княжеството решаването на Македонския въпрос и действията за утвърждаване на държавния суверенитет⁷².

Сформирането на новото българско правителство съвпада с период на поредно активизиране на политиката на Великите сили в Европейския югоизток, най-вече по прокарване на съдебна реформа в Македония и по въпроса с построяване на жп линия през Новопазарския санджак. В първия случай става дума за практическо прилагане на част от Мюрцщегската програма на Русия и Австро-Унгария за реформи в Европейска Турция, които султанът, окуражаван явно от Берлин и тайно от Виена, саботира с контрапредложения. Новост е не стратегията на Портата и разногласието между Великите сили, а активизирането на британ-

ската политика на Балканите след сключването на Англо-руската антан-та през лятото на 1907 г. През следващите месеци от Лондон излизат с инициативи за свикване на международна конференция по Македонския въпрос, за морска демонстрация срещу Турция, за назначаване на независим от Портата генерал-губернатор и ограничена автономия на областта...⁷³ Във втория – проектът е на Виена и е израз на новата балканска политика на Австро-Унгария, амбицирана да свърже собствените си жп линии с турските в Македония. Тъй като в случая би се улеснила и затвърдила австрийската експанзия в западната половина на Балканския полуостров, в началото на 1908 г. останалите Велики сили, с изключение на Германия, която поддържа съюзника си⁷⁴, представят свои алтернативни жп проекти⁷⁵. Жп проектът през Нови пазар е видимата, но не единствена страна в балканската политика на хабсбургския външен министър Алойс фон Ерентал. В разговорите му с началника на Генералния щаб на армията генерал Конрад фон Хьотцендорф от края на 1907 г. са дискутирани конкретни планове за превантивна война срещу Сърбия, подялба на сръбската територия с България и анексиране на Босна и Херцеговина, т.е. действия, насочени към промяна на политическата карта на Балканите и удар срещу клаузите на Берлинския договор⁷⁶.

Активната балканска политика на Ерентал предизвиква объркване в Петербург. От 1897 г. двете държави съвместно бранят статуквото на Балканите, но докато Русия следва политиката на „замразяване“ на балканските конфликти, Виена ги “подгръзва”. Затова след 1907 г. руската дипломация е пред дилемата: или ново споразумение с Виена и Берлин по балканските дела, или открита борба с тях. До началото на 1908 г. в Санкт Петербург нямат изработена позиция, отговаряща на новите предизвикателства в Югоизточна Европа. Така например, когато на 28 януари в реч пред унгарската парламентарна делегация Ерентал публично обявява договореността си със султана да прокара през санджака жп линия до Солун, в Русия първоначално се въздържат от официален протест, за да не се усложни ситуацията на Балканите, а дни по-късно предлагат контрапроект за жп линия, която свързва р. Дунав с Адриатическото крайбрежие. Междувременно в руското външно министерство е изготвен обстоен доклад за положението на Балканите, Македонския въпрос и българо-турските отношения. В документа са анализирани

политическата ситуация на полуострова, международните споразумения относно статуквото, като се започва от Берлинския договор, интересите на Великите сили и претенциите на малките местни държави⁷⁷. Като основен фактор за промяна на статуквото на полуострова и причина за евентуален конфликт са отчетени българско-турските отношения, перманентно ескалиращи поради желанието на България да извоюва независимост и съответно съпротивата на Портата, и заради освобождението на Македония, определено като главна цел на българските правителства. За първата причина в доклада е казано, че е „без съмнение от голямо значение в очите на българите“, но е все пак от значение по-скоро за националното самочувствие и затова политическият елит предпазливо и реалистично, без много жертви, подхожда към реализацията ѝ. Авторите на доклада определят въпроса за съдбата на Македония и териториалната цялост на Българската държава за много по-важен за политиките в София. Припомня се и предложението на Шчеглов Русия да съдейства за българската независимост, с което да си спечели авторитет и да отпадне необходимостта да поддържа България в стремежа ѝ да освободи Македония. Идеята не е реализирана, защото няма гаранции, че претенциите на София към Македония ще престанат и ще се осигури мирът на полуострова. Относно Берлинския договор в доклада е казано, че на практика отдавна не се спазва както от Великите сили, така и от балканските държави. Заклучителният извод е, че ситуацията на Балканския полуостров е променена, а Русия трябва да е подготвена и за бъдещи промени там, да си изработи адекватна политика и позиция. За тази цел на 3 февруари е свикано специално съвещание на царските министри. Председателят на Министерския съвет Пьотър Столипин подлага на критика водената от външния министър Изволски политика на съглашение с Австро-Унгария за подялба на Балканския полуостров на сфери на влияние и набляга на необходимостта от поддържане на добри връзки с Портата и изграждане на Балкански съюз под руска егида като щит срещу австро-германското проникване в Ориента. Предвид военната и политическата слабост на царската империя Столипин препоръчва на Изволски чрез дипломатическото си изкуство да избягва действия, които ще доведат до сериозни усложнения на Балканите и въвличане на страната в авантюри⁷⁸.

През пролетта на 1908 г. все по-ясно се очертава конфронтацията между Австро-Унгария, Русия и Великобритания както по реформения план за Македония, така и по жп проектите. Тъй като и по двата спорни въпроса Македония стои в основата на взаимоотношенията между Великите сили, министър-председателят Малинов внимателно следи инициативите на отделните държави. Водената от Петербург предпазлива политика на запазване на статуквото и пасивността на Русия по въпроса за реформите в Македония, въпреки мюрцщегските ѝ ангажменти, не съответстват на плановете на княжеското правителство. В разговор с Димитър Цоков, новоназначения български дипломатически агент в Петербург, Изволски откровено заявява, че с новото си предложение за Македония Русия цели единствено осигуряване на личната безопасност и имуществените права на населението в областта и „да не допусне никоя балканска държава да счита, че проектът я фаворизира или ощетява“. Става ясно, че в Петербург са се отказали от идеята за назначаване на независим от Портата генерал-губернатор в Македония, защото ще срещнат съпротивата на Истанбул, Белград и някои от Великите сили⁷⁹.

Пресата в Княжеството също критикува поведението на големите държави, но най-вече на Руската империя. В анализите на най-разпространявания независим вестник „Дневник“ се открояват следните акценти: от години Европа е оставила Петербург и Виена да решават Македонския въпрос; Русия, която в момента е слаба, оставя нещата в австрийски ръце; австрийците пък срещу споразумение със султана за изграждане на жп линия, която свързва Виена със Солун през Македония, са готови да саботират разрешаването му; Великите сили са „против“ жп проекта на Австро-Унгария, но не са много настоятелни; Грей е „за“ независим генерал-губернатор на Македония, но никоя държава от „европейския концерт“ не го подкрепя, дори и Русия...⁸⁰ „Русия се изказва против принципа за независимото международно управление в Македония, а следователно против аспирациите на македонския роб, против спирането на кръвопролитията на Балканите, против идеалите на България“ – четем в броя от 18/31 март 1908 г.⁸¹

Активната балканска политика на Австро-Унгария предоставя повече шансове за българската дипломация, макар че Малинов не споделя нито австрийския жп проект, нито позицията ѝ по Македонския въпрос⁸². На проведените между Фердинанд и Ерентал на 13 и 14 март

разговори в австрийската столица основна тема са Македонският въпрос и политическите отношения между София и Виена⁸³. Князът отбелязва, че „придвижването на реформената акция и защитата на все по-застрашеното българско население в Македония са необходимото условие“ страната му „да запази своето спокойно и коректно поведение“. Ерентал споделя необходимостта от реформи в Македония, но препоръчва на събеседника си умереност и изчакване. Двамата взаимно изразяват недоверие към политиката на Русия на Балканите, а Фердинанд дава да се разбере, че при конфликт с Турция ще разчита на Австро-Унгария за неутрализиране на евентуални антибългарски действия на Сърбия и Румъния. Австро-унгарският министър изразява надежда, че няма да се стигне до остри конфликти в Ориента, но уверявайки Фердинанд в симпатии, допълва, че „и при изоставяне на мирната политика на статукво интересите на Монархията няма да се сблъскат с тези на Княжеството“⁸⁴. Без да имат характер на конкретно договаряне проведените разговори и благосклонното отношение на Ерентал удовлетворява княза, който през последвалите месеци поддържа добри връзки с Виена,

Междувременно през април 1908 г. на поисканата от султанския комисар в София аудиенция за представяне пред новата княжеска съпруга принцеса Елеонора Ройс честолюбие на Фердинанд отново е засегнато. Садък паша се появява не в парадна униформа, както изисква церемониалът при официални срещи между представители на суверенни дворове, а в цивилно облекло, демонстрирайки по този начин васалното положение на Княжеството. Засегнат лично, Фердинанд вдига шум около този инцидент и в телеграма до Абдул Хамид II иска наказание за турския служител. За да избегне разрастването на конфликта и създаването на прецедент за обявяване на независимост, султанът удовлетворява молбата и отзовава Садък паша. С назначаването обаче на негово място на известния с българофобството си Кямил бей от Портата дават да се разбере твърдостта им по отношение на васалния статут на княза⁸⁵.

Подобни инциденти в отношенията между Княжество България и Османската империя не са рядкост и допълнително създават напрежение и поводи за действие на българската дипломация в посока извоюване на суверенитет. На 10 май 1908 г. в разговор с Палеолог князът споделя, че ако не се държи сметка за желанието на народа за независимост и национално обединение, в страната би избухнала революция, а

никоя сила не подкрепя България. Фердинанд се оплаква от безпомощността на Русия и откритите аспирации на Австро-Унгария към Солун. Целият разговор е приет от френския дипломат като опит на българския монарх да спечели подкрепата на Републиката⁸⁶.

През юни 1908 г. със срещата в Ревал между Николай II и Едуард VII отново на дневен ред в голямата дипломация е поставен въпросът за промените в Македония⁸⁷. Изготвеният англо-руски реформен проект е повод за разногласия в „европейския концерт“, а тази ситуация предоставя добри възможности на княза и правителството да лавират между Великите сили. Няколко дни след Ревалската среща Фердинанд се обръща с молба до австро-унгарския двор за насрочване на дата за официално посещение. Той е наясно, че пътят за спечелване благоразположението на Дунавската монархия минава през внушенията за ориентиране на Княжеството към Австро-Унгария и за недоверието, с което той се ползва в Петербург. „Положението му сега било извънредно тежко, подобно на онова в началото на управлението му“ – предава думите му австро-унгарския дипломатически представител в София граф Турн на германския генерален консул барон Конрад фон Ромберг⁸⁸. „Русия отново развила голяма активност, срещата в Ревал го изпълвала с грижи. Той бил заобиколен от руски шпиони и се страхувал от атентати от тяхна страна. При тези обстоятелства и предвид напредналата възраст на императора за него и за цялостната ориентация на политиката му било от най-голяма важност да си изясни, как ще се развият отношенията му с бъдещия австрийски император“⁸⁹.

Тезата за заплаха от руска страна и дори за решение, взето на някакво панславистко събиране в Петербург, за покушение срещу него, „защото бил главно препятствие срещу реализирането на панславистките идеи сред балканските народи“, Фердинанд развива лично и пред Ромберг⁹⁰. Разчитайки на противоречията между Централните сили и Антантата, князът се опитва да спечели благоволение с аргументи за неоправданост, дори за преследване от противниковия лагер. Както във Виена, така и в Берлин не отдават голямо значение на подобни оплаквания на българския монарх. Вилхелм II и Турн са единодушни, че с тези изявления Фердинанд цели да му бъде осигурен бляскав прием⁹¹. Но докато Турн смята, че въпреки неблагоприятността на Фердинанд в интерес на Австро-Унгария е да подкрепя до известна степен Княжеството,

защото една силна България не е заплаха за Дунавската монархия, а напротив – би и била от полза срещу опасните великосръбски стремежи, то Вилхелм II споделя противоположното мнение. „Грешка! – написва императорът върху донесението. – Великобългарските стремежи са още по-опасни, защото са антитурски и се разпростират върху завладяването на Истанбул. България е и е смятана за авангард на Русия на Балкана.“ Според императора трябва да се поддържа курс към сближаване между Сърбия, Гърция и Османската империя, „докато България трябва да се прекърши“⁹².

Този документ показва не само различното отношение на австрийския и на германския двор към опитите на Фердинанд да реши в някаква степен националния въпрос, но и илюстрира различията в политическите планове и стратегии на Балканите между съюзените кайзери Франц-Йосиф и Вилхелм II. Обстоятелството, разгледано в контекста на опасността от изолация на Германската империя, обяснява последвалите действия на канцлера Бюлов, който търси компромис по Българския въпрос между двете централноевропейски монархии.

БЕЛЕЖКИ

¹ Всички дати са по нов стил. Проблемът за целите, политическите интереси и действията на Великите сили по време на „Българската криза 1885–1887 г.“ е обстойно представен в историческата литература. Особено при нея е, че съвпада с криза във френско-германските отношения и западната историография разглежда събитията на Балканите предимно като фон на политиката на Великите сили в Централна Европа и затова проблемите, свързани с българската история, не са основен акцент в тези изследвания. В българската и отчасти в руската историография погледът е обърнат към полуострова, но по една или друга причина авторите пренебрегват тайната дипломатия на Холщайн и неправилно, по мое мнение, приписват на Бисмарк тенденциозна „двойна“ дипломатическа игра. **Krausnick, H.** *Holsteins Geheimpolitik in der Aera Bismarck 1886–1890. Dargestellt vornehmlich auf Grund unveroeffentlichter Akten des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs.* Hamburg, 1942; **Krausnick, H.** *Holsteins grosses Spiel im Fruehjahr 1887.* – In: *Geschichte und Gegenwartsbewusstsein. Historische Betrachtungen und Untersuchungen. Festschrift fuer Hans Rothfels zum 70. Geburtstag,* hrsg. von W. Besson u.a. Goettingen, 1963, S. 357–427; **Rich, N./Fischer, M. H.** (Hrsg.) *Die geheimen Papiere Friedrich von Holsteins.* Bd. 1: *Erinnerungen und*

politische Denkwuerdigkeiten. Goettingen-Berlin-Frankfurt a. M., 1956, S. IX–XXXVII; **Ebel, G.** (Hrsg.) Botschafter Paul Graf von Hatzfeldt nachgelassene Papiere 1838–1901. Bd. 1. Boppard am Rhein, 1976, S. 572–602 (= Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts. Bd. 51/I); **Meisner, H. O.** (Hrsg.) Aus dem Briefwechsel des Generalfeldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee. Bd. 1: Die Berliner Jahre 1886–1891. Stuttgart–Berlin–Leipzig, 1928, S. 75–91; **Bussmann, W.** (Hrsg.) Staatssekretar GrafHerbert von Bismarck. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz. Goettingen, 1964, S. 425–444 (= Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts. Bd. 44); **Hampe, K.-A.** Das Auswaertige Amt in der Aera Bismarck. Bonn, 1999, S. 198 ff.; **Palotas, E.** Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der oesterreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1878–1895. Budapest, 1995, S. 236–315; **Heyderhoff, J.** (Hrsg.) Im Ring der Gegner Bismarcks. Denkschriften und politischer Briefwechsel Franz v. Roggenbachs mit Kaiserin Augusta und Albrecht v. Stosch 1865–1896. Leipzig, 1943; **Corti, E. C.** Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck. Nach des ersten Fuersten von Bulgarien nachgelassenen Papieren und sonstigen ungedruckten Quellen. Wien, 1920, S. 291–301; **Corti, E. C.** Unter Zaren und gekroenten Frauen. Salzburg–Leipzig, 1936, S. 404–407; **Corti, E. C.** Wenn... Sendung und Schicksal einer Kaiserin. Auf Grund des bisher unveroeffentlichen Tagebuches des Kaiserin Friedrich und ihres zum grossen Teil ebenfalls unveroeffentlichen Briefwechsels mit ihrer Mutter der Koenigin von England. Graz, 1954, S. 344–398; **Femers, J.** Deutsch-Britische Optionen. Untersuchungen zur internationalen Politik in der spaeten Bismarck-Aera (1879–1890). Trier, 2006, S. 201–211 (= Europaeische und Internationale Studien. Wuppertaler Beitrage zur Geisteswissenschaften. Bd. 4); **Косик, В. И.** Време разрыва. Политика России в болгарском вопросе 1886–1894 гг. М., 1993; История внешней политики России. Вторая половина XIX века под ред. В. М. Хевролина. М., 1997, с. 253–272; **Кьонигсльов, Й.** Фердинад Български. От началото на кандидатурата за трона до признаването на великите сили 1886–1896. С., 1998, с. 36–123; **Панайотов, Ив.** Руско-немските отношения и българския въпрос през 1887 г. С., 1937; **Попов, Р.** България на кръстопът. Регенството 1886–1887. С., 1991; **Танкова, В.** Идеята за обявяване на национална независимост на България през 1887 г. – Военноисторически сборник, 1998, кн. 3, с. 28–38; **Лалков, М.** България в балканската политика на Австро-Унгария 1878–1903. С., 1993, с. 338–341; **Пантев, А.** Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. С., 1972, с. 140–162; **Мишев, Р.** Австро-Унгария и България 1879–1894. Политически отношения. С., 1988, с. 180–181. Като цяло проблемът за употребата на Княжеството в политиката на Великите сили през 1886–1887 г., включително и за отношението им към българската независимост, както и въпросите, свързани с опциите пред политическия елит в София да реши актуалните държавни и династични проблеми се нуждаят от допълнително

проучване, особено ако се приложи постановката за тайната политика на Холщайн.

² **Танкова, В.** Пос. съч., с. 28–38.

³ **Попов, Р.** България на кръстопът..., с. 249.

⁴ Стоилов (Виена) до Начович (София), 22 март/3 април 1887 г. – ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 387, л. 117–118. Текстът е публикуван в документалния сборник Външната политика на България. Документи. Т. 2: 1886–1887. С., 1995, док. 226. (Нататък съкратено ВПБ.)

⁵ **Femers, J.** Deutsch-Britischen Optionen..., S. 209.

⁶ **Ebel, G.** (Hrsg.) Botschafter Paul Graf von Hatzfeldt..., Bd. 1, S. 572–597.

⁷ Ebd., S. 600–601.

⁸ **Танкова, В.** Пос. съч., с. 34–35.

⁹ **Пантев, А./Игов, Н.** (съст.) Григор Начович. Из дневниците. С., 1999, с. 67–68.

¹⁰ **Стамболов, Ст.** Дневник. С., 1991, с. 166–167.

¹¹ Повече за „българския въпрос“ от втората половина на 80-те години и за германската позиция в: **Панайотов, И.** Русия, Великите сили и „българският въпрос“ след избора на княз Фердинанд (1888–1896). С., 1941; **Същият.** Руско-немските отношения и българският въпрос през 1887 г. С., 1934; **Пантев, А.** Англия, Германия и българският въпрос (август 1887–март 1890 г.) – В: Българско-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Т. 1. С., 1972, с. 97–118; **Пантев, А., Мишев, Р.** Австро-германското сътрудничество по „българския въпрос“ (1887–1890). – В: Българско-германски отношения и връзки. Т. 3. С., 1981, с. 124–150.

¹² Срв. Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, hrsg. von J. Lepsius u.a. Bd. 5. Berlin, 1922, Nr. 1092 (по-нататък посочвано като GP); Die Diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes 1871–1914. Wegweiser. Bd. 1. Herausgegeben von B. Schwertfeger. Berlin, 1923, S. 315 ff.; Konferenzen und Vertraege. Vertrags-Ploetz. Ein Handbuch geschichtlich bedeutsamer Zusammenkuenfte und Vereinbarungen. Т. II. Bd. 3: Neuere Zeit 1492–1914. Wuerzburg, 1958, S. 370–371.

¹³ GP/4, Nr. 940; Konferenzen und Vertraege. Vertragas-Ploetz..., S. 371–372; **Pribram, A. F.** Die politischen Geheimvertraege Oesterreich-Ungarns 1879–1914. Bd. 1. Wien–Leipzig, 1920, Nr. 12.

¹⁴ **Самарджиев, Б.** Политиката на Османска Турция към Княжество България (1888–1896). – В: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX век. С., 1982 (= Studia Balkanica. Т. 16), с. 85 и сл.

¹⁵ Документи за българската история. Т. IV: Документи из турските държавни архиви. Ч. II (1863–1909). С., 1942, с. 106.

¹⁶ Поради недоверието на Русия към княз Александър Батенберг през лятото на 1886 г. той абдикира. Година по-късно на овакантия престол Българското народно събрание избира германския принц и офицер от австро-унгарската армия Фердинанд Сакскобургготски (Ferdinand von Sachsen-Coburg-Gotha). Член 3. от Берлинския договор постановява изборът да бъде утвърден от султана и признат от Великите сили. Недоволна от тази кандидатура, Русия отказва да даде съгласието си и влияе в тази насока върху Портата и европейските държави, подписали договора в германската столица. Компромис между София и Петербург е постигнат през 1896 г., когато българският престолонаследник е кръстен в православна вяра, а Фердинанд е признат за законен български монарх от султана и Великите сили. Повече по въпроса в: **Constant, St.** Foxy Ferdinand 1861–1948. Tsar of Bulgaria. London, 1979, S. 61 ff.; **Koenigsloew, J.** Ferdinand von Bulgarien (vom Beginn seiner Thronkandidatur bis zur Anerkennung durch die Grossmächte 1886 bis 1896). Muenchen, 1970, S. 14 ff.; **Max, P. фон**, Из българските бурни времена. Спомени от 1879–1918. С., 1929, с. 54 и сл.

¹⁷ Окупационен фонд, основан за създаване на Руско-дунавска област. Русе, 1993, с. 210–215.

¹⁸ ВПБ, т. 3/1, док. 233.

¹⁹ **Кьонигслъв, Й.** Пос. съч., с. 186–188. Дипломатите на останалите Велики сили също съветват Княжеството да се въздържа по въпроса за независимостта. Така например Англия смята евентуалното обявяване на независимост за голяма грешка, защото след това Русия би могла да денонсира Берлинския договор и да последват действия, за които България да носи отговорност – ВПБ, т. 3/1, док. 258.

²⁰ **Krausnick, H.** Holsteins Geheimpolitik in der Aera Bismarck..., S. 266–269.

²¹ ВПБ, т. 3/1, док. 281–282, 284.

²² Пак там, док. 294.

²³ ВПБ, т. 3/2, док. 370. За контактите на Стамболов с руски дипломати вж.: **Панайотов, Ив.** Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896). С., 1941; **Попов, Р.** Русия против Стамболов или Стамболов против Русия. С., 2000, с. 227–258.

²⁴ **Кьонигслъв, Й.** Пос. съч., с. 204–205.

²⁵ По въпроса за опита за обявяване на независимост през 1897 г. и становищата на Великите сили вж.: **Николова, В.** Опит за обявяване независимостта на България през 1897 г. – В: Обявяване независимостта на България през 1908 г. С., 1989, с. 23–32; **Попов, Р.** Балканската политика на България 1894–1898. С., 1984, с. 165 и сл.

²⁶ **Попов, Р.** Балканската политика на България 1894–1898..., с. 160–164.

²⁷ Стоилов (София) до Сърмаджиев (Виена), 22 април/ 4 май 1897 г. – ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а. е. 306, л. 1–2. Документът е публикуван в: Австро-Унгария

и България в документалното наследство на д-р Константин Стоилов 1883–1898. Сборник документи. С., 2002, док. 558.

²⁸ **Николова, В.** Опит за обявяване независимостта на България през 1897 г., с. 27.

²⁹ Цит. по: **Попов, Р.** Балканската политика на България 1894–1898..., с. 182.

³⁰ Вж. напр. **Костова, В.** Опит за обявяване на независимостта на България през 1897 г., отразен в белгийски дипломатически документи. – Известия на държавните архиви, 1993, кн. 65, с. 389–396.

³¹ За мястото на Ориента в германската външна политика след падането на Бисмарк от власт виж добре документираното изследване на **Schoellgen, Gr.** Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914. Muenchen, 1984, S. 50 ff.

³² **Попов, Р.** Великите сили и балканските държави в периода на Близкоизточната криза 1894–1898. – В: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. Международна научна конференция, посветена на паметта на Людмила Живкова (София, 27–28 септември 1983). С., 1985, с. 150. Цената, която княз Фердинанд плаща за признаването – сближение с Русия и кръщаване на първородния му син в православна вяра – не удовлетворява Австро-Унгария, която догогава открито поддържа българския владетел. Франц-Йосиф се чувства лично (и на религиозна основа) засегнат от действията на католика Фердинанд. За да отбележи официалното си признаване от Великите сили, през пролетта на 1896 г. князът предприема обиколка из Европа. Още преди отпътуването му става ясно, че австро-унгарският император не желае да го приеме. Вилхелм II се опитва да успокои австрийците и ги съветва в отношенията си с Фердинанд да не се водят от емоции, а от реалните си политически интереси, от Realpolitik. Германският кайзер оправдава действията на българския монарх, отбелязвайки, че доколкото може да го прецени като политик, той и в бъдеще щял да се опитва да лавира между Австрия и Русия, за да си осигури свобода на действие и независимост. В тази надпревара Виена в политиката си към България трябва да се води от собствените си интереси, а не от чувства, и да не допусне Русия да надделе в Княжеството – **Constant, St.** Foxy Ferdinand..., S. 181–183. През 1910 г. сам Фердинанд заявява на френския посланик в София Морис Палеолог, че единствена възможност за политически напредък вижда в използването на съперничеството и противоречията между Виена и Петербург: „Когато Австрия и Русия вървят заедно, нищо не мога да направя – парализиран съм.” – Пак там, с. 199.

³³ **Попов, Р.** Балканската политика. ..., с. 162–163, 192 и сл.

³⁴ **Николова, В.** Опит за извоюване. ..., с. 30.

³⁵ Пак там, с. 25

³⁶ Виж: **Todorova, Z.** Oesterreich-Ungarn und die bulgarische Unabhaengigkeitsfrage (1878–1908). – Etudes Historiques. T. II. Sofia, 1965, S. 285–286; **Schmidt,**

Н.-Т. Oesterreich-Ungarn und Bulgarien 1908–1913. – In: Jahrbuecher fuer Kultur und Geschichte der Slaven. Hrsg. von H. Uebersberger und E. Hanisch. N.F. Bd. XI, 1935, S. 505–506.

³⁷ **Горанов, П.** Извоюване независимостта на България. Велико Търново, 1986, с. 89.

³⁸ **Попов, Р.** Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903–1908. С., 1974, с. 58 и сл.

³⁹ Marschall an AA, 26. Nov. 1902. – In: GP, Bd. 18/1, Nr. 5480; Marschall an Buelow, 18. Dez. 1902. – In: Ebd., Nr. 5494.

⁴⁰ Подробно в: **Попов, Р.** Германия и българо-турските отношения (1902–1904). – В: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX век. С., 1982 (= Studia Balkanica. Т. 16), с. 226–253.

⁴¹ Marschall an AA, 25. Aug. 1903. – GP, Bd. 18/1, Nr. 5588.

⁴² Marschall an AA, 28. Aug. 1903. – GP, Bd. 18/1, Nr. 5593. Виж също: Richthoven an Marschall, 24. Aug. 1903. – GP, Bd. 18/1, Nr. 5586; Marschall an AA, 25. Aug. 1903. – GP, Bd. 18/1, Nr. 5587.

⁴³ Ebd., Nr. 5422.

⁴⁴ **Попов, Р.** Германия и българо-турските отношения. . . , с. 245.

⁴⁵ Buelow an Wilhelm II., 26. Febr. 1904. – GP, Bd. 19/1, Nr. 6004.

⁴⁶ **Попов, Р.** Германия и българо-турските отношения. . . , с. 245.

⁴⁷ Пак там, с. 250 и 252.

⁴⁸ **Мишев, Р.** България във външната политика на Австро-Унгария 1898–1912. Велико Търново, 2004, с. 162–163.

⁴⁹ **Горанов, П.** Извоюване независимостта на България. . . , с. 89.

⁵⁰ **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, с. 47 и сл.; **Herre, P.** Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges. Muenchen, 1937, S. 335.

⁵¹ Buelow an Below-Rutzau, 14. Maerz 1904. – GP, Bd. 19/1, Nr. 6013. Цветана Тодорова пише, че Бюлов обещал подкрепата си за българската независимост и дори заявил в Райхстага, че това не противоречи на германските интереси. Поощрени от тази позиция на канцлера, българските дипломати не пропуснали да разпространят в чужбина германското становище. „След като видели какъв ефект предизвикали изявленията на Бюлов, в Германия се постарали веднага да „коригира“ съответното място в речта на канцлера, записана в протоколите на Райхстага“ – **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г. . . . , с. 48–49

⁵² Пак там, с. 48.

⁵³ **Мартыненко, А.** Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. (Из истории русско-болгарских внешнеполитических

отношений). – В: Из истории русско-болгарских отношений. Сборник статей. Москва, 1958, с.34–35.

⁵⁴ Paleologue a Pichon, 1. Juni 1907. – In: Documents diplomatiques francais (1871–1914), ed. par Ministere des Affaires Etrangeres. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914: II-e serie. T. 11. Paris, 1950 (по-нататък цитирано DDF), Nr. 9. По въпроса за френското становище виж: **Дамьянов, С.** Франция и кризата в българо-турските отношения (1908–1909). – В: Великите сили и балканските взаимоотношения. . . , с. 256–259; **Damjanov, S.** La Diplomatie Francaise et la Proclamation de l'Independence Bulgare (1908). – In: Bulgarian Historical Review, 1980, Nr. 2, S. 4–7.

⁵⁵ Paleologue a Pichon, 10. Juli 1907. – DDF, II-e serie. T. 11, Nr. 72.

⁵⁶ Grey an Nicolson, 17. Aug. 1907. – In: Die Britischen Amtlichen Dokumente ueber den Ursprung des Weltkrieges 1898–1914. Im Auftrage des Britischen Auswaertigen Amtes in elf Baendaen hrsg. von G. P. Gooch und Harold Temperley. Vom Britischen Auswaertigen Amt autorisierte einzige deutsche Ausgabe hrsg. von Hermann Lutz. Bd. V/1, Nr. 262, Berlin, 1931 (по-нататък цитирано като BD); **Тодорова, Цв.** Обявяване независимостта на България през 1908 г. . . . , с. 52.

⁵⁷ **Lambsdorff, G. Graf**, Die Militaerbevollmaechtigten Kaiser Wilhelms II. am Zarenhofe 1904–1914. Berlin, 1937, S. 304. Виж също: **Carlgren, W. M.** Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und oesterreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906–1908. Uppsala, 1955, S. 186.

⁵⁸ След сближаването между Великобритания и Русия и сключеното помежду им споразумение през август 1907 г. Лондон по принцип подкрепя руската политика относно България. По въпроса за отношенията между двете сили виж **Sweet, D. W., R. T. B. Langhorne.** Great Britain and Russia, 1907–1914. – In: British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley. Cambridge, 1977, S. 236–255.

⁵⁹ **Carlgren, W. M.**, Iswolsky und Aehrenthal. . . , S. 186; **Buchanan, G.** Meine Mission in Russland. Berlin, 1926, S. 43.

⁶⁰ Aehrenthal an Buelow, 21 Aug. 1907. – GP, Bd. 22, Nr. 7380.

⁶¹ Ebd., Nr. 7378.

⁶² Buchanan an Grey, 7. Aug. 1907. – BD, Bd. V/1, Nr. 261; Grey an Nicolson, 17. Aug. 1907. – BD, Bd. V/1, Nr. 262. Текстът на комуникето виж в: НБКМ–БИА, ф. 13, а.е. 29, л. 1–2, от 5 август 1907 г.

⁶³ Такова е мнението на австро-унгарския представител граф Турн и на руския му колега Сементовски-Курило, изказано пред Морис Палеолог и Джордж Бюканън: Paleologue a Pichon, 15. Aug. 1907. – DDF, II-e serie. T. 11, Nr. 76. Това дава основание на Палеолог и Бюканън да изразят съмнение, че Русия и Австро-Унгария тайно са се споразумели да подкрепят българската стъпка. Налага

се Петербург да оборва предположението: Grey an Nicolson, 17. Aug. 1907. - BD, Bd. V/1, Nr. 262.

⁶⁴ BD, Bd. V/1, Nr. 261 – Anlage: Memorandum ueber Vorschlaege zu einem gemeinsamen Vorgehen seitens Frankreichs und Grossbritanniens im Falle der Proklamierung der bulgarischen Unabhaengigkeit, 7. Aug. 1907.

⁶⁵ Paleologue a Pichon, 15. Aug. 1907. – DDF, II-e serie. T. 11, Nr. 76. Виж също **Дамянов, С.** Франция и кризата в турско-българските отношения... , с. 258.

⁶⁶ **Дамянов, С.** пос. съч., с. 259

⁶⁷ В изказване пред Райхстага на 29 ноември 1907 г. Бюлов приветства съвместните стъпки на Русия и Австро-Унгария по въпроса за реформите в Македония. Канцлерът заявява, че желае установяването на мир и спокойствие в Македонския вилает и „консолидация на тамошните отношения“. Задачата на Великите сили според него била да се работи с търпение за постигане на необходимия за провинцията компромис между застъпените различни мнения, но при пълно зачитане суверенните права на султана. – Bundes Archiv-Potsdam, 01.01. RT, Nr. 3195, Reichsverhandlungen ueber die Lage auf dem Balkan, S. 79.

⁶⁸ **Лечева, М.** Френските дипломати и провъзгласяването на българската независимост (1907–1909 г.). – Известия на държавните архиви, 2008, кн. 95/96, с. 60–61, 63–64, 66–67. В биография на ген. Николаев е представен епизод, който противоречи на изказаното от Палеолог мнение за военния министър. На офицерски прием в двореца по случай Георгьовден 1908 г. Фердинанд се явява в блестяща униформа и заявява, че възнамерява незабавно да провъзгласи независимостта. Николаев е съвършено изненадан, защото въпросът не бил разглеждан от Министерския съвет. Като държавник той обръща внимание на княза, че ще се стигне до дипломатически усложнения, а страната не била дипломатически, финансово и военно подготвен, да ги посрещне. Фердинанд приема аргументите му и отлага прокламацията. – **Пеев, П.** Генералът от пехотата Данаил Николаев. С., 1993, с. 119–120. Повече за личността и политическата дейност на генерала в: **Калчев, К.** Генерал Данаил Николаев. Биографически портрет. С., 1995.

⁶⁹ **Buchanan, G.** Meine Mission..., S. 43.

⁷⁰ **Лечева, М.** пос. съч., с. 78–79.

⁷¹ По въпроса за формиране на правителството и целите му подробно в: **Саздов, Д.** Демократическата партия в България 1887–1908 г. С., 1987, с. 287 и сл. Опозиционната преса оценява правителствения състав като отказ на демократите да водят собствена външна политика и предоставяне на властта в ръцете на княза. – В-к „Мир“, год. XIV, № 2327, от 19 януари/1 февруари 1908 г.

⁷² Виж напр.: „Мир“, год. XIV, № 2315, от 4/17 януари 1908 г. В спомените си министър-председателят отбелязва, че още в първия си доклад пред Фердинанд

поставя въпроса за независимостта и решимостта с цялото си внимание и настоячивост да я обяви при първия удобен случай. – **Малинов, Ал.** Странички от нашата нова политическа история. С., 1938, с. 55 и сл.

⁷³ **Лалков, М.** Мюрцшегската реформена програма (1903–1908 г.). – В: Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944, т. 3: Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903–1919. С., 1997, с. 22–23.

⁷⁴ Например речта на Бюлов в Райхстага на 24 март 1908 г. – В: А-Р, 01.01. RT, Nr. 3195, Reichsverhandlungen ueber die Lage auf dem Balkan, S. 87.

⁷⁵ Срв. **Carlgrén, W. M.** Iswosky und Aehrenthal..., S. 110 ff.; **Friedjung, H.** Das Zeitalter des Imperialismus 1884–1914. Bd. 2, Berlin, 1921, S. 147 ff.; **Bridge, F. R.** Great Britain and Austria-Hungary 1906–1911: A diplomatic History. London, 1972, S. 95 ff.; **Angelow, J.** Kalkuel und Prestige. Der Zweibund am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Koeln u.a., 2000, S. 151–175; **Kolm, E.** Die Ambitionen Oesterreich-Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus. Diss. Frankfurt a. M. u.a., 2001, S. 158–176 (= Europaeische Hochschulschriften. Reihe III: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Bd. 900).

⁷⁶ **Von Hoetzendorf, F. C.**, Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Bd. 1. Wien–Berlin–Leipzig–Muenchen, 1921, S. 528.

⁷⁷ **Zajcev, V.** Die Balkanhalbinsel am Vorabend der Bosnischen Krise 1908/09 (ein Dokument des russischen Ministeriums der auswaertigen Angelegenheiten). – In: Berliner Jahrbuch fuer osteuropaeische Geschichte, 1996, Nr. 2, S. 203–217.

⁷⁸ **Писарев, Ю.** Отношения между Россией и Турцией накануне Первой мировой войны. – Вопросы истории, 1986, № 12, с. 29–32. За руската външна политика от началото на XX в. виж повече в: **Астафьев, И. И.** Русско-германские дипломатические отношения 1905–1911 гг. (от Портсмутского мира до Потсдамского соглашения). Москва, 1972; **Астафьев, И. И.** Балканская политика царизма и русско-германские отношения накануне Боснийского кризиса 1908–1909 годов. – Вестник Московского университета, серия IX: История, 1965, № 3, с. 3–51; **Бестужев, И. В.** Борьба в России по вопросам внешней политики в 1906–1910 годах. – Вопросы истории, 1960, № 6, с. 60–76; **Geyer, D.** Der russische Imperialismus. Studien ueber den Zusammenhang von innerer und auswaertiger Politik 1880–1914 (= Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. Bd. 27). Goettingen, 1977, S. 207 ff.

⁷⁹ Цоков (Петербург) до Паприков (София), 22 март/3 април 1908 г. – ЦВА, ф. 06, оп. 1, а.е. 8, л. 109.

⁸⁰ Подборка на статиите във в-к “Дневник” от първите месеци на 1908 г. в: **Бурилкова, И. /Билярски, Ц.** (съст.) Д-р Владимир Бурилков. В Македония и Одринско (1908–1912). Младотурската революция, видяна от специалния

кореспондент на „Дневникъ“. ИК „Парнас-96“, б.г., с. 59–85. Значимата опозиционна Народнолиберална партия също стига до извода, че Русия е неподготвена за усложнения на Балканите и затова упражнявала постоянен натиск върху България в тази насока: **Попов, Ж.** Народнолибералната (стамболовистка) партия за взаимоотношенията на България с Великите сили (1903–1912 г.). – В: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. С., 1985, с. 178; **Мартъненко, А. К.** Позиция России в связи с провозглашением..., с. 40–41.

⁸¹ **Бурилкова, И./Билярски, Ц.** (съст.), пос. съч., с. 85.

⁸² Вж. **Малинов, Ал.** Странички от..., с. 65–66.

⁸³ Aufzeichnung Aehranthals. – In: Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstuecke des oesterreichisch-ungarischen Ministerium des Aeussern. Ausgewaehlt von L. Bittner u.a., hrsg. von L. Bittner und H. Uebersberger. Bd. 1. Wien und Leipzig, 1930, Nr. 1.

⁸⁴ К. Виноградов смята, че с обещанието си Ерентал още по това време цели да съгласува едновременното обявяване на анексията и българската независимост и по този начин да отвлече вниманието на Великите сили и Турция от австрийския акт – **Виноградов, К.** Боснийский кризис 1908–1909 гт. пролог Первой мировой войны. Ленинград, 1964, с. 62–63. Единодушно българските и съветските историци, представители на т.нар. марксистка историография по определена идеологическа схема определят Фердинанд като австрийски агент, обвързал напълно каузата на България с Виена: Виж напр. цитираните изследвания на Цв. Тодорова, П. Горанов, А. Мартъненко. Интересно е мнението на един от биографите на княза С. Констант, който твърди, че българският монарх, доловил неприязънта между Изволски и Ерентал, с изказванията си целял да ги скара окончателно. Не случайно бил наричан „новият Макиавели“ от европейската преса. Фердинанд виждал противоречията между двете сили и опитите им да използват България за свои цели. За него една такава ситуация е добре дошла, защото му предоставяла поле за самостоятелни действия. – **Constant, S.** Foxy Ferdinand..., S. 118.

⁸⁵ **Мартъненко, А.** Позиция России в связи с провозглашением..., с. 42–43.

⁸⁶ **Дамянов, С.** Франция и кризата в турско-българските отношения..., с. 260.

⁸⁷ По-подробно за срещата в Ревал и проведените разговори вж.: **Haselmayr, Fr.** Diplomatische Geschichte des zweiten Reichs von 1871–1918. Die Aera des Flottenkaisers 1890–1918. Buch 5: Zehn Jahre Grossflottenbau und seine Auswirkung 1900–1909. Muenchen, 1962, S. 324 ff.; **Krainikowsky, A.** La Question de Macedoine et la Diplomatie Europeenne. Paris, 1938, S. 183 ff.; **Генов, Г. П.** Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. II, 1856–1919. С., 1926, с. 538–539.

⁸⁸ Romberg an Buelow, 20. Juni 1908. – Politisches Archiv des Auswaertigen Amts – Bonn, Bulgarien 21, Nr. 1, Bd. 26. Текстът е отпечатан отчасти и в GP, 26/1, Nr. 8947.

⁸⁹ Поради честолюбието на княза граф Турн се застрахова в разговора помежду им като вмята, че предвид здравето на остарелия император Франц-Йосиф нямало да му бъде възможно да го посрещне лично на гарата. Фердинанд, държащ на спазването на протокола, изразил увереност, че тогава ще го посрещне престолонаследникът Франц-Фердинанд, макар да не било тайна обстоятелството, че не се ползвал с благоразположението му. – **Пак там**. Това, че лично императорът и престолонаследникът не се отнасяли с големи симпатии към българския княз според Г. Франц се дължи на религиозни причини. – Вж. **Franz, G.** Erzherzog Franz Ferdinand und die Plaene zur Reform der Habburger Monarchie (= Suedosteuropaeische Arbeiten. Bd. 35). Muenchen, 1943, S. 110. Милчо Лалков допълва причините за недоверието на австрийския двор към Фердинанд – бил твърде потаен и самоуверен, за да подчини без възражения интересите си на хабсбургските външнополитически задачи, имал собствени планове за ролята и позицията си в политическия живот на Балканите, не зачитал аспирациите на Виена към Солун. Срв. **Lalkov, M.** Bulgarien in der Aussenpolitik Oesterreich-Ungarns in der Zeit von 1878 bis 1918. – In: Bulgaria Historical Review, 1988, Nr. 3, S. 38.

⁹⁰ Romberg an Buelow, 20. Juni 1908. – GP, Bd. 26/1, Nr. 8947.

⁹¹ Ebd., Randbemerkung Wilhelms II.

⁹² Ebd., Rand- und Schlussbemerkung Wilhelms II.